

УДК: 393(477) "375/1492"

КОЗЛОВ М.М.

Миколаївська філія Державної академії статистики, обліку та аудиту

Козлов Михайло Миколайович (1975 р.н.). У 1997 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного університету. Кандидат історичних наук, доцент. Коло наукових інтересів – *слов'янське язичництво*.

ЧАРІВНИКИ – СЛУЖИТЕЛІ МАКОШИ

У статті наводиться ретроспективний аналіз проблеми економічного лібералізму. У даній статті проведена реконструкція обрядів та вірувань наших предків дохристиянської доби, пов'язаних з язичницькою богинею Макошью. Автор торкнувся також проблеми служителів Макоши – чародіїв.

In given clause the lead reconstruction of ceremonies and beliefs of our ancestors of the pre-christian epoch, connected with pagan goddess Makoshju. The author has mentioned also a problem of attendants Makoshi – magicians.

Значний пробіл у наших знаннях з історії давньоруської держави становить організація дохристиянської язичеської церкви й культу. А тим часом, без вирішення цього питання, без розуміння шляхів і форм розвитку слов'янського язичництва напередодні становлення держави сам цей процес не може бути всебічно вивчений. Зокрема, цілковитою загадкою залишається в наш час як культ багатьох язичницьких божеств, так і їх служителів.

Давньослов'янське жрецтво було важливою частиною панівного класу і його ідеологічною опорою, воно впливало на логіку й осмислення людьми природи й людського суспільства, створило цікавий та важливий комплекс уявлень про загробний світ і незримі сили, керуючі Всесвітом. Великий інтерес у наш час викликає група людей, яку наші предки називали чарівниками, та сприймали як посередників між світом людей та великою богинею Макошью – уособлення водної стихії та плодючистю землі. Уявлення про богиню Макош та її adeptів чародіїв – невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей давніх слов'ян. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву. Реконструкція східнослов'янських вірувань та уявлень, пов'язаних з Макошью та її служителями – чародіями – головна ціль даної статті.

Перші дослідники слов'янської міфології не могли чітко визначити функції Макоши. М. Глинка й В. Татищев уважали, наприклад, що дане божество було у наших предків заступником худоби [1]. М.І. Карамзін бачив у Макоші аналог західнослов'янської Девони – покровительки шлюбу й сімейного вогнища [2].

Досить загадковим божеством визнають Макош і більш пізні дослідники. Ф.Е. Корш, наприклад, висловлювався із цього приводу в такий спосіб: "Що стосується Макоши, то іноземне її походження впадає в око, але функції богині визначити важко і міфологічне значення цього божества невідоме" [3].

Досить поширена була також точка зору, відповідно до якої Макош спочатку була богинею фіно-угорських племен, а в пантеон князя Володимира була поставлена виходячи з політичної доцільності. При цьому етимологічне походження ім'я богині зв'язують із назвою фінського плем'я "мокша" [4].

Проти такої гіпотези рішуче виступили радянські вчені Я.Е. Боровський і Б.А. Рібаков. Я.Е. Боровський справедливо вказав на той факт, що топоніми, похідні від імені даної богині, мають місце, на всій території Русі й деяких інших слов'янських землях (наприклад, Макошино на Чернігівщині, Мокошин у чехів і т.д.). Крім того, вчений уперше зв'язав походження ім'я богині не

з фіно-угорськими словами, а спільно-слов'янськими термінами “мокрий”, “мокнути” інтерпретувавши її як слов'янську богиню води, дощу, грози, родючості [5].

Б.А. Рибаків також дійшов висновку про слов'янське походження Макоши, звернувши увагу вчених на той факт, що у фінського племені “мокша” немає богині з ім'ям Макош. На думку дослідника, дана богиня у свідомості наших предків представлялася матір'ю врожаю, володаркою долі [6]. П.П. Толочко не виключив можливості як фіно-угорського так і слов'янського походження Макоши [7].

Багато сучасних дослідників, відзначаючи зв'язок Макоши з жіночими ремеслами, родами й взагалі жіночою долею, зводять функції даного божества до заступництва жінок [8]. Існує точка зору, відповідно до якої Макош – це одне з імен великої індоєвропейської богині Матері – сирої землі [9].

Насамперед, не можна погодитися з гіпотезою про малозначимість або чужерідність культу Макоши в східних слов'ян. За кількістю згадувань у повчаннях проти язичества XI-XVI сторіч дана богиня поступалася лише Роду й рожаницям, набагато випереджаючи такі язичеські божества, як Перун, Хорс, Велес, Дажьбог. Крім того, Макош входила в пантеон князя Володимира й, таким чином, її культ, хоча і недовгий час, був державним культом у наших предків. Даний факт переконливо свідчить про великий авторитет даного божества в народному середовищі. Будучи одним із найбільш авторитетних східнослов'янських язичеських божеств, Макош, імовірно, мала свої язичеські храми й впливову групу служителів культу, що поклоняються даному божеству.

Б.А. Рибаків звернув увагу на один дуже цікавий факт: у вітчизняних ранніх письмових джерелах Макош звичайно згадується поруч з божествами – уособленнями родючості й водної стихії – Семарглом і віллами – русалками [10]. Дійсно, в “Слові якогось Христолюбца”, наприклад, знаходимо наступне: “И веруют в Перуна и в Хорса и в Сима и в Регла, и в Макош, и в вилы, их же числом тридесят сестриц, и мнят богинями и кладут им требы, короваи им молят и куры режутъ” [11]. Схожу інформацію подає й невідомий давньоруський автор глосу до “Слова Григорія Богослова про ідолів” – “Тем же богам требу кладут и творят и словенский язык: вилам, Макоши, Диве, Перуну, Хорсу, Роду и рожаницам” [12].

У східнослов'янському глосі “Слова Іоанна Златоуста про ідолів” Макош також згадується поруч із віллами – уособлення водних стихій – “А друзии жрутъ Перуну, Хорсу, вилам и Макоши, упырем и берегиням” [13].

Такий збіг розміщення язичеських божеств у різні за часом і походженням зводах далеко не

випадково. Макош, швидше за все, була зв'язана в поданні наших предків з водою й, як наслідок, з родючістю землі. За деякими даними, саме як богиню води й родючості, Макош почитали в дохристиянський період чехи [14].

Богиня води й родючості повинна була грати в язичеській свідомості наших предків ключову роль. У стародавності наші предки-хлібороби цілком залежали від капризів природи. Недостача вологи в ґрунті або, навпаки, її надлишок приводили до неврожаю, масовому падежу худоби, і, як наслідок, голоду. Таким чином, богиня води й родючості цілком могла вважатися у свідомості наших предків і володаркою долі.

Не дивно, що східні слов'яни продовжували “отай” приносити жертви струмкам, рікам, озерам, колодязям і самій богині Макоше ще багато сторіч після прийняття християнства. Заборону “молитися у води” знаходимо в “Уставі князя Володимира” і багатьох інших письмових джерелах.

На жаль, у наш час, крім язичеського святилища, побудованого князем Володимиром у Києві, чітко не доведений зв'язок Макоши з жодним із язичеських храмів, відкритими вітчизняними археологами. Разом з тим, у письмових джерелах XI, XII, і навіть XIII сторіч недвозначно вказується на те, що наші предки продовжують приносити жертви даній богині. Можливо, Макошью називали саму Велику богиню-Мати, святилища якої відомі на східнослов'янських землях з початку I тис. н.е.

Одне зі святилищ великої богині, що датується VIII-X ст., було досліджене археологами під час розкопок літописного міста Шумськ поблизу Житомира. Воно являло собою врізану в землю неглибоку яму розміром 14 на 11 м. У даному архітектурному спорудженні виявлені залишки дерев'яного стовпа й багаття [15]. Б.А. Рибаків побачив у спорудженні антропоморфні риси – голову, розкидані в різні сторони жіночі груди, стегна й ступні ніг. Дослідник інтерпретував “господарку” святилища як богиню смерті, звернувши увагу на те, що фігура розташована головою на північ і неподалік від могильника [16].

Археологічні дані добре узгоджуються з фольклорними джерелами. Так, згідно зі східнослов'янськими чарівними казками шлях Івана-Царевича в потойбічний світ починається з відвідування надприродної істоти – Баби-Яги, що допомагає героєві чарівними речами або радами. Можливо, що Макош це було одне з імен Великої богині-Матері – покровительки всього людського роду, особливо жінок та дітей, уособлення водної стихії, плодючості землі. Служителями Великої богині-Матері, відомої у східних слов'ян як Макош, були чародії – група східнослов'янського жрецтва, представники якої, на думку наших предків, могли впливати на погоду, пророкувати майбутнє й брали участь в ініціації дітей.

Етимологія терміна “чародій” вказує на їхній зв’язок з язичеським культом. Так, у давньоруській й деяких західнослов’янських мовах термін “чара” означає – “посуд для ритуальних узливань”. У перекладі з санскриту “*caḡus*” – казанок для збору пожертвувань. Близький за звучанням грецький термін означає “миска для жертвних приношень”. Похідні від давньоруського слова “чара” терміни: “чарівник”, “чарувати” “чародії” у більшості давньо-слов’янських мов означають “люди, що займаються чаклунством”, “чаклувати”, “наводити порчу”, “ворожити” і т.п. [17].

Таким чином, у свідомості наших предків чарівники були близькі до волхвів. Разом з тим, як свідчить цілий ряд давньоруських джерел, для наших предків поняття “чарівник, чарівництво” і “волхв, волхвування”, не були синонімами. У багатьох письмових джерелах XI-XVI сторічч “чаклування” і “волхвування” перераховувалися як різні злочини проти церкви.

Так, наприклад, у “Слові про ісход душі” митрополита Купріяна при описі злочинів проти церкви – “митарств” ми знаходимо наступне – “а се тринадцатое и четырнадцатое митарства – чародейство и волхование, потворы и наузы” [18]. Як бачимо, автор даного джерела бачить певну різницю між “чарівництвом” і “чаклуванням”.

Подібне ми зустрічаємо в “Церковному правилі митрополита Іоанна до Якова Чорноризця”, “Слові про мудрість” Кирила Турівського, “Слові про пост”, матеріалах Московського Стоглавого собору й багатьох інших джерелах.

Цікаво, що Слов’янська “Кормча книга” (за списком 1282 р.) і “Домострой” називають чарівників “облакогонятелями” [19]. А митрополит Данило, крім того, радить карати “глаголемых облакопрогонников – чаровников”. “Облакогонятелями” наші предки називали тих, хто, на їхню думку, міг надприродним шляхом регулювати опади й тим самим впливати на врожай і родючість землі. Таким чином, чарівники, швидше за все, спеціалізувалися на забезпеченні належних погодних умов (насамперед, викликали дощі).

На зв’язок чарівників з водою вказує й етимологія даного терміна. Давньослов’янське слово “чара” уживалося також і в значенні слова “вода” [20]. У зв’язку з даним фактом, Б.А. Рибаків висловив абсолютно логічне припущення, відповідно до якого чарівники в розумінні наших предків, це жерці, які ворожили у воді й управляли дощовими хмарами за допомогою чаклунства з водою [21].

Дану гіпотезу підтверджує текст давньослов’янської Кормчої книги XIII сторіччя. У даному дуже цікавому джерелі ми знаходимо досить докладний опис “чародійств”. Наприклад, у такий спосіб невідомий автор описав процедуру гадань за допомогою води – “чаровници сии суть, иже поют дьявольские

псалмы, поведают тайное когда изольют воск или олово” [22]. Таким чином, за допомогою фігур, що утворилися на воді після виливання в “священну чашу” воску або олова, чарівники пророкували майбутнє.

В одному з “Повчань” Серапіона Владимирського преподобний докоряє своїх співвітчизників у тім, що вони вірять у те, що “ниспосылают дожди, тепло приносят земле, плодить помогают чародейки и чародеи с помощью бесов” [23]. Кормча книга XIII сторіччя також загрожує покаранням тим, хто чародіють у бурю [24].

У Неревському розкопі давнього Новгороду знайдені дев’ять дерев’яних ковшів-чар, за допомогою яких, імовірно, місцеві чарівники здійснювали свої обряди [25].

Діяльність чарівників була, мабуть, тісно зв’язана також з язичеськими обрядами ініціації дітей. У всякому разі, давньоруські автори з великим обуренням обвинувачували наших предків у тім, що після християнського хрещення вони несли своїх дітей до “чарівників” і там проходив вже язичеський обряд ініціації. У вже згаданій Кормчій книзі XIII століття знаходимо наступне: “После крещения чарованием неким идолам служат и призывающее бесы в помощь себе и в оставления страдания, иже бо искони идолослужителями крещаемы... мечут детище своя на распути да крещение обретает” [26].

Разом з тим, існували язичеські обряди чарівників з дітьми, не пов’язані з ініціаціями. В особливих випадках (імовірно, під час стихійних лих, посухи або хвороби високопоставлених співвітчизників) чарівники приносили дітей у жертву й використовували їхню кров для своїх обрядів. У всякому разі, у тім же джерелі ми знаходимо наступне: “Аще чаровници с чарованием некоторым испускают кровь детям и умерщвляют их” [27].

Дані невідомого автора Кормчої книги підтверджує у своєму “Слові про роти й клятви” Мойсей – настоятель Видубицького монастиря – “Приводяще, закальвають сына пред матерью. Слуги же тоя матери своего брата по святому крещению, пьют кровь заколенного сына материного тоя. Жертву приносят бесом и недуги лечат чарами. Приводяще, закальвають сына пред матерью. Слуги же тоя матери своего брата по святому крещению, пьют кровь заколенного сына материного тоя. Жертву приносят бесом и недуги лечат чарами” [28].

У свідомості наших предків чарівники мали таємну владу над почуттями (чарівністю) людей. Невипадково в багатьох письмових джерелах терміни “чарівник” та “обаятель” виступають як синоніми. Так, в одному з письмових джерел знаходимо: “Приличные человеки любви ради иногда к чародеям ходят, чародеи же волшебство творяще бесов призывая и чаруют мужа и жену, те же приводят чародеев в дом свой” [29].

Імовірно, подібно волхвам, чарівники вважалися гарними лікарями. У всякому разі, вони знали лікувальні властивості трав. Ці трави, на думку наших предків, вони могли використовувати як на користь, так і на шкоду людям. У “Слові ігумена Панфіла до намісника міста Пскова про день Іоанна Предтечи” має місце така інформація: “В той святий день Різдва великого Івана Предтечи исходят обаврици мужи и жены – чаровници по лугам и по болотам, в пустоши и дубравы, ищущи травы на пагубу человеку и скоту, тут-же дивные копают коренья на потворение и безумие людям” [30].

Подібне знаходимо й в іншому письмовому джерелі: “Чаровник же может створити некое деяние на расслабление оудам, на прекращение болезни, и на продление ее, и на чрезмерное возлечение” [31].

Таким чином, загадкова богиня Макош уособлювала в свідомості наших предків водну стихію та плодючість землі, була покровителькою жінок та дітей. Служителі Макоші – чародії становили собою окрему впливову групу служителів східнослов'янського язичницького культу, представники якої в свідомості наших предків мали змогу впливати на погодні умови, здоров'я та почуття людей, брали участь у процедурі ініціації немовлят.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глинка Г. Древняя религия славян // Мифы древних славян. – Саратов: Надежда, 1993. – С. 118; Татищев В.Н. История Российская. – В 3-х т. – М.: АСТ, 2003. – Т. 1. – С. 41.
2. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 220.
3. Корш Ф.Е. Владимировы боги: Исторический очерк. Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1908. – С. 3.
4. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь // СПб., 1914. – С. 276; Сперанский М.Н. История древнерусской литературы. – СПб., 2002. – С. 143.; Греков Б.Д. Культура Киевской Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – С. 473
5. Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., Наук. думка, 1982. – С. 21
6. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., Изд-во Академии Наук СССР, 1987. – С. 361, 365
7. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 59.
8. Лобовик Б.О. Дохристиянські вірування // Історія релігії в Україні в Х ст. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 118; Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Наука, 1988. – С. 40; Толочко П.П. Вказана праця. – С. 59
9. Гордиенко Н.С. Крещение Руси: факты против легенд и мифов. – Л.: Лениздат, 1982. – С. 48.
10. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С. 362.
11. Аничков Е.В. Вказана праця. – С. 374.
12. Там само. – С. 384.
13. Там само. – С. 89.
14. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Х., 1913. – Т. 1. – С. 276.
15. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 264.
16. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов // МИА. – 1949. – Т. I. – № 11. – С. 14-15.
17. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1971. – Т. 4. – С. 316.
18. Описание рукописей Воскресенского первоклассного, именуемого новый Иерусалим, монастыря, писанных на пергаменте и бумаге // ИАНОРЯС. – 1859. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 173.
19. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков / Под ред. А. Буслаева. – М., 1861. – Стб. 381; Домострой Сильвестровского извода / Под ред. Чудинова А.Н. – СПб., 1902. – С. 24.
20. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. – М.: ЭКСМО, 2003. – С. 705.
21. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С. 175.
22. Славянская Кормчая книга XIII ст. // Качановский В.В. Славянская Кормчая книга. – ИОРЯС. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 1105.
23. Слова Серапиона Владимирского // ПЛДР. – XIII ст. – С. 450.
24. Славянская Кормчая книга XIII ст. – С. 1103.
25. Рыбаков Б.А. Культура средневекового Новгорода // Славяне и скандинавы. – М.: Наука, 1971. – С. 304.
26. Славянская Кормчая книга XIII ст. – С. 1105-1106.
27. Там само. – С. 1107.
28. Слово Моисея настоятеля Выдубицкого монастыря о ротах и клятвах // ПЛДР. – XII ст. – С. 409.
29. Славянская Кормчая книга XIII ст. – С. 1104.
30. Послание игумена Памфила к наместнику города Пскова о дне Иоанна Предтечи // ПЛДР. – Кон. XV – пер. пол. XVI ст. – С. 320.
31. Славянская Кормчая книга XIII ст. – С. 1104.